

Μυκηναϊκή Αρκαδία: Αποτίμηση των γνώσεών μας*

Ελένη Σαλαβούρα

This paper has a double purpose: it outlines our knowledge about Mycenaean Arcadia and in parallel it attempts to draw perspectives for the research in this neglected area.

The region which we examine – as defined by Pausanias' description – is landlocked and restricted to small high plains and basins, surrounded by great masses of mountains. Travelers of the 18th and 19th centuries passed through Arcadia, but they were interested mainly in identifying the classical sites. More information is obtained by excavated sites and field surveys. Unfortunately few excavations have been made, fewer have been published. R. Howell's survey remains, 35 years after its publication, the only extensive research, but it focuses on the eastern part of the province. This may possibly be the reason why eastern Arcadia seems to be densely populated in contrast to the southern and western part of the region.

On the whole 42 sites are recorded. Most of the Mycenaean settlements were located on rather steep-sided hills that could be easily defended. The natural formation of the region favours the development of rural settlements. It may not be accidental that, with the exception of Analipsis, no administrative centre has been located until now. So Arcadia looks like a 'periphery', although it is surrounded by major Mycenaean centers. Perhaps the frontier regions were included in the sphere of influence of significant sites outside Arcadia. Nevertheless, the exact kind of these relations and the degree of influence are hard to establish by the data available. The altitude and cold winters presuppose that seasonal pastoralism had been developed.

The only two sites where significant quantity of LH pottery of good quality has been found, are Analipsis and Palaiokastro. LH I and II material from Asea and Analipsis implies relations with Argolid and northeastern Peloponnese, but there are also elements which indicate Minoan influence. The majority of the material from

---

* Η μελέτη βασίζεται στην τελική διπλωματική εργασία του Α' Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών με τίτλο "Η Αρκαδία κατά την εποχή του Χαλκού", που κατατέθηκε στο Παν/μιο Αθηνών (Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας) τον Ιούνιο του 2002. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στο Γ.Α. Πίκουλα, που εκτός από δάσκαλός μου στην ιστορική τοπογραφία, υπήρξε ο πρώτος, και για αρκετό καιρό ο μόνος, που με ενθάρρυνε να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα.

Palaiokastro belongs to LH IIIC, middle and late phases. The pottery and the Naue type II swords confirm that the site belongs to a northwest Peloponnesian *koine*, part of a larger West Mainland *koine*. The material combines the shapes and motifs found in Elis and Achaea with a large amount of Minoan influence; to this combination local idiosyncrasies are added forming a unique local style.

Much work still needs to be done. Obviously many more sites have yet to be recorded in northern, central, southern and especially western Arcadia, in the fertile valleys across the rivers Ladon and Alpheios. However, collecting surface sherds alone hardly ever gives the complete record of a site's history. Further investigation of the sites already mentioned and further study of finds from the excavations could yield more precise information.

Η ακόλουθη μελέτη έχει διττό σκοπό: αποτελεί μια επισκόπηση των γνώσεών μας για τη μυκηναϊκή Αρκαδία και παράλληλα επιχειρεί να δώσει τις προοπτικές της έρευνας στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο.

Ο χώρος που εξετάζεται είναι η Αρκαδία, έτσι όπως περιγράφεται στην περιήγηση του Πausanία.¹ Περιορίζεται, δηλαδή, στα βουνά και στα οροπέδια της κεντρικής Πελοποννήσου και δε βρέχεται πουθενά από τη θάλασσα.² Περιλαμβάνει μια σειρά από λεκανοπέδια και υψίπεδα, που περικλείονται από μεγάλες οροσειρές. Στα ΒΒΑ υψώνεται η Κυλλήνη-Ζήρια και ο Χελμός-Αροάνια, με προεκτάσεις τον Κράθι και την Ντουρντουβάνα-Πεντέλεια, που αποτελούν τα σύνορα με την Αχαΐα και φραγμό προς τον κορινθιακό κόλπο. Στα ανατολικά απλώνεται η αλυσίδα των αργολιδο-αρκαδικών ορέων (Λύσκιο – Αρτεμίσιο – Χτενιάς), που ξεκινούν από την Κυλλήνη για να καταλήξουν στο Παρθένι. Στα νότια οι βορινοί πρόβουνοι του Πάρωνα και του Ταΰγету εισχωρούν στη λεκάνη της Μεγαλόπολης, διαχωρίζοντάς την από τη Λακωνία και τη Μεσσηνία. Στα δυτικά όρια τα βόρεια παρακλάδια του Ταΰγету συνεχίζονται στα τριφυλιακά όρη, το Τετράζι-Νόμια όρη, το Λύσκιο και τη Μίνθη. Στα ΔΒΔ η Φολόη, το όρος Λάμπεια, με ανατολικότερη απόλη-

1. Παπαχατζής 1980, 178-9.

2. Φυσικά δε μπορεί κανείς να αρνηθεί τη σχέση και την επικοινωνία της ανατολικής Αρκαδίας με το Αιγαίο μέσω των παραλίων της σημερινής Κυνουρίας, η οποία διαχρονικά και λόγω θέσης αποτελεί τη συντομότερη διέξοδο του ανατολικού τμήματος της Αρκαδίας προς τη θάλασσα. (Βλ. Συριόπουλος 1990, 191 κ.εξ.) Αυτό όμως δεν προϋποθέτει ότι κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους αποτελούσε και διοικητικά μέρος της Αρκαδίας. Σύμφωνα μάλιστα με το ομηρικό έπος (Ιλιάδα Β 612-614) οι Αρκάδες, άπειροι στη θάλασσα, μετέβησαν στην Τροία όχι με δικά τους πλοία, αλλά με αυτά του Αγαμέμνονα. Η σχέση (υποτελείς ή σύμμαχοι;) και ο βαθμός εξάρτησης από το καθεστώς των Μυκηνών, που φαίνεται να έχει επεκτείνει την επικράτειά του και στο νοτιότερο τμήμα του αργολικού κόλπου, παραμένει ασαφής. Βλ. και Φάκλαρης 1990, 33.

ξη το Καλλιφώνι, και ο Ερύμανθος-Ωλονός ολοκληρώνουν τον κύκλο του ορεινού αυτού φράγματος, το οποίο όμως αφήνει στα δυτικά ένα μεγάλο άνοιγμα ενώ και στα νότια το περασμά του είναι σχετικά εύκολο.³

Οι περιηγητές ασχολήθηκαν από νωρίς με την Αρκαδία, όλοι όμως επικεντρώθηκαν στην ταύτιση θέσεων και επώνυμων οικισμών, που παραδίδονται από αρχαίες πηγές – κυρίως τον Πausανία. Για τους προϊστορικούς χρόνους λοιπόν πηγές των γνώσεών μας είναι οι ανασκαφές και οι επιφανειακές έρευνες. Σε ότι αφορά τις ανασκαφές στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα – τουλάχιστον στη νότια Αρκαδία – κυριάρχησε η μορφή του Κωνσταντίνου Ρωμαίου. Η μοναδική συστηματικά δημοσιευμένη θέση είναι η Ασέα που απέδωσε όμως ελάχιστο μυκηναϊκό υλικό.⁴ Σε αυτήν έρχεται να προστεθεί η πρόσφατη διατριβή του Κωνσταντίνου Καλογερόπουλου,⁵ στην οποία μελετάται συστηματικά και με βάση τα δεδομένα της σύγχρονης έρευνας το υλικό από την Ανάληψη, δίνοντας μια πρώτη εικόνα για το τι μπορεί να κρύβει η Αρκαδία. Παράλληλα οι κατά καιρούς ανασκαφές οικισμών και ιερών των ιστορικών χρόνων ενίοτε έδωσαν και μυκηναϊκά ευρήματα, συνήθως όμως ανεπαρκώς μελετημένα. Την τελευταία εικοσαετία διεξήχθη μια σειρά ανασκαφών από το Θ. Σπυρόπουλο.⁶ Προβληματικό όμως για τους νεότερους παραμένει ότι οι περισσότερες έρευνες έμειναν στο στάδιο της απλής κοινοποίησεως, χωρίς να δοθεί η τελική τους δημοσίευση. Σε επίπεδο επιφανειακών ερευνών το άρθρο του R. Howell⁷ παραμένει μέχρι σήμερα, 30 και πλέον χρόνια μετά τη δημοσίευσή του, η διεξοδικότερη τοπογραφική μελέτη. Η έρευνα, όμως, περιορίζεται στο ανατολικό τμήμα του νομού, στα λεκανοπέδια γύρω από τις κλασικές πόλεις της Τεγέας, της Μαντινείας και του Ορχομενού. Αρκεί μια ματιά στο χάρτη, που συνοδεύει το κείμενο: η διασπορά των θέσεων είναι πολύ πυκνότερη στην ανατολική Αρκαδία και η εικόνα αυτή, ενδεχομένως παραπλανητική, οφείλεται κατά κύριο λόγο στη μελέτη του Howell.

Συνολικά καταγράφονται 42 θέσεις με μυκηναϊκά ευρήματα – που μπορεί να περιλαμβάνουν από ένα μεμονωμένο όστρακο έως ένα εκτεταμένο νεκροταφείο.⁸

3. Για τη γεωγραφία της περιοχής βλ. κυρίως το γνωστότερο και πληρέστερο έργο των Philippson και Kirsten 1959, 200-300.

4. Holmberg 1944, 26, 110-2. Ålin 1962, 73. Hope Simpson και Dickinson 1979, 82-3.

5. Kalogeropoulos 1998.

6. Σπυρόπουλος 1982, 113-6. Σπυρόπουλος 2000, 13-6. Blackman 1996-97, 33-6.

7. Howell 1970, 79-127.

8. Σε αυτές πρέπει να προστεθεί ο Αγιολιάς του Καντρέβα (βλ. Forsén *et al.* 1999, 179-83). Ο Β. Forsén είχε την καλοσύνη να μου υποδείξει τη θέση κατά τη διάρκεια του συνεδρίου. Επίσης η Γ. Αλεξοπούλου παρουσίασε στην ανακοίνωσή της στο ίδιο συνέδριο άλλη μια θέση, το Φιλομάτι Κλειτορίας (βλ. Αλεξοπούλου 1997, 296). Έτσι οι θέσεις ανέρχονται συνολικά στις 44.

Όπως έχει παρατηρηθεί, οι περισσότεροι μυκηναϊκοί οικισμοί η εγκαταστάσεις βρίσκονται πάνω σε χαμηλούς, φύσει οχυρούς λόφους ή στις πλαγιές τους, στις παρυφές εύφορων πεδινών εκτάσεων. Συχνά οι λόφοι αυτοί μοιάζουν με 'ακροπόλεις'.⁹ Αρκετές από τις πόλεις των κλασικών χρόνων φαίνεται ότι είχαν κατοικηθεί παλαιότερα (Πικέρνης-Γκορτσούλι, Ορχομενός, Φενεός, Στύμφαλος), αλλά τα στοιχεία που έχουμε για την κατοίκησή τους κατά τους προϊστορικούς χρόνους είναι ανεπαρκή, ώστε να τεκμηριώσουμε αν όντως πρόκειται για σημαντικές θέσεις ή για το κέντρο μιας ευρύτερης περιοχής. Ελάχιστοι είναι οι οικισμοί που βρίσκονται μέσα σε πεδιάδες (Ψηλή Βρύση-Βατιώνα, Αλέα-Παλαιοχώρι και το ιερό της Αλέας, που ίσως λειτουργούσε ως λατρευτικός χώρος από τους μυκηναϊκούς χρόνους).¹⁰ Και σε αυτή όμως την περίπτωση οι θέσεις περιβάλλονται από λόφους. Δε λείπουν πάντως και θέσεις με ίχνη οχύρωσης.¹¹

Οι θέσεις εμφανίζουν μεγαλύτερη πυκνότητα στη λεκάνη των Καφυνών και του Ορχομενού και στον κάμπο της Τεγέας. Αραιότερη είναι η κατοίκηση στη Μαντινεία με τους οικισμούς να διατάσσονται στις παρυφές της πεδιάδας, γεγονός που αποδίδεται στην αδυναμία αποστράγγισης των λεκανοπεδίων της ανατολικής 'κλειστής' Αρκαδίας. Υδρογεωλογικές μελέτες του Πανεπιστημίου του Μονάχου στη Στύμφαλο,¹² στη Φενεό,¹³ στον Ορχομενό,¹⁴ στη Μαντινεία¹⁵ και στην τεγεατική¹⁶ υποστηρίζουν την πιθανή αναγωγή αποστραγγιστικών έργων στα μυκηναϊκά χρόνια και εντοπίζουν ομοιότητες στην κατασκευή με τα αντίστοιχα, αν και πολύ μεγαλύτερης κλίμακας, έργα στην Κωπαΐδα. Η μυκηναϊκή οικονομία ήταν κατά βάση γεωργοκτηνοτροφική. Είναι πολύ πιθανό λοιπόν ότι οι Μυκηναίοι προέβησαν σε επεμβάσεις αποξήρανσης και εκμετάλλευσης των πεδιάδων, μακρινή απήχηση των οποίων ενδεχομένως αποτελούν οι μύθοι οι σχετικοί με τους άθλους του Ηρακλή. Δυστυχώς όμως οι υποθέσεις δεν έχουν ακόμη επιβεβαιωθεί ανασκαφικά.

Η βόρεια, η δυτική και η νότια Αρκαδία παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ά-

9. Hope Simpson και Dickinson 1981, 2.

10. Voyatzis 1995, 281. Jost 1985, 368-70.

11. Ίχνη 'κυκλώπειων' τειχών αναφέρονται από τα Κιόνια-Στύμφαλο (;) (Catling 1982-83, 23, Knauss 1990, 27), και από τον Πικέρνη-Γκορτσούλι (Hope Simpson και Lazenby 1970, 93 και πίν. 8 b), ενώ ο Χρ. Χρήστου βρήκε ίχνη τειχών και στο Παλαιόκαστρο-Αγία Σωτήρα (Daux 1958, 717), πληροφορία όμως ανεπιβεβαίωτη. Πιθανότατα σε αυτές πρέπει να προσθέσουμε το Χελμό και τη Δημητσάνα.

12. Kalcyk και Heinrich 1986, 5-8. Knauss 1990, 40 κ.εξ.

13. Kalcyk και Heinrich 1986, 11 κ.εξ. Knauss 1990, 32 κ.εξ.

14. Knauss 1988, 36. Knauss 1989, 117-9. Knauss *et al.* 1986, 583-611.

15. Knauss 1989, 107-41.

16. Kalcyk και Heinrich 1986, 13-4. Knauss 1988, 26-36. Knauss 1989, 120-1, 136.

γνωστες. Περισσότερες θέσεις καταγράφονται στη λεκάνη των Καλαβρύτων, κατά μήκος του Βουραϊκού. Οι οικισμοί στην κοιλάδα του ποταμού φαίνεται να αποτελούν τυπική μορφή προϊστορικών κοινοτήτων με φανερό τον αγροτικό τους χαρακτήρα. Η κοιλάδα προσχώνεται συνεχώς από το ποτάμι και το έδαφος αν και ορεινό, είναι εύφορο. Παρά αυτά τα πλεονεκτήματα η κατοίκηση δεν δείχνει να ήταν ιδιαίτερα πυκνή. Οι κλιματολογικές συνθήκες και το μεγάλο υψόμετρο συνηγορούν στη διαπίστωση ότι ήταν εποχική.¹⁷ Στο υψίπεδο των Λουσών φαίνεται ότι οι καταβόθρες δε λειτουργούσαν πάντα αποτελεσματικά και το οροπέδιο πλημμύριζε κατά περιόδους. Ίσως σε αυτό να οφείλεται ότι οι προϊστορικές θέσεις στην περιοχή είναι σχεδόν ανύπαρκτες, παρότι όπως ήδη αναφέρθηκε πρόκειται για εύφορη περιοχή στην οποία αναπτύχθηκαν οι Λουσοί, σημαντικό κέντρο της βόρειας Αρκαδίας έως τα ελληνιστικά χρόνια. Δεν αποκλείεται επίσης η περιοχή αυτή να ήταν δασωμένη στα προϊστορικά χρόνια, πράγμα που θα απέτρεπε την κατοίκηση. Η περιοχή του Χελμού και ειδικά τα οροπέδια που σχηματίζονται στην αλπική ζώνη ερευνηθήκαν εντατικά από τον Αδ. Σάμψων, αλλά δυστυχώς δεν εντοπίστηκαν ίχνη προϊστορικής παρουσίας.¹⁸

Στη δυτική Αρκαδία η κατοίκηση εμφανίζεται επίσης απελπιστικά αραιή, γεγονός που αποδίδεται μάλλον στην αδυναμία της έρευνας παρά στην πραγματικότητα και η περιοχή εξετάζεται στη συνέχεια σε συνάρτηση με την κεραμεική.

Το νότιο τμήμα, η περιοχή της Μεγαλόπολης δηλαδή, με εξαίρεση την Ασέα, ίσως τη νοτιότατη περιοχή του Χελμού και δυο-τρεις διάσπαρτες στο χώρο θέσεις, που μνημονεύονται στη διατριβή του Γ.Α. Πίκουλα,¹⁹ η οποία όμως είναι προσανατολισμένη στην ανεύρεση θέσεων των ιστορικών χρόνων, παραμένει *terra incognita*. Επίσης η βόρεια λακωνική, παρουσιάζει αρκετά κενά. Η Πελλάνα αποτελεί σαφώς μια σημαντική θέση ή διοικητικό κέντρο, η παρουσία του οποίου μπορεί να επηρέασε την κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή και σε τμήμα της νότιας Αρκαδίας, ωστόσο η μορφή των σχέσεων των δυο περιοχών παραμένει απροσδιόριστη.

Τέλος η κεντρική Αρκαδία, γύρω από τον ορεινό όγκο του Μαινάλου εντάσσεται στις περιοχές με ανεξιχνίαστη την τοπογραφία τους και για τα ιστορικά χρόνια. Για τα προϊστορικά εκτός από τις ελάχιστες μνείες του Howell²⁰ κυριαρχεί απόλυτο σκοτάδι.

Η κεραμεική προσφέρεται συνήθως για τη συναγωγή ασφαλέστερων πορι-

17. Σάμψων 1997, 368.

18. Σάμψων 1997, 357-9.

19. Πίκουλας 1988, 115-7, 119-21, 135, 159.

20. Howell 1970, 100 αρ. 49.

σμάτων. Σε αντίθεση με αυτή τη διαπίστωση έρχεται το γεγονός ότι η κεραμεική από την Αρκαδία είναι ελάχιστα γνωστή. Το πρόβλημα από το κενό της βιβλιογραφίας επιτείνει το είδος της κεραμεικής. Η συντριπτική πλειοψηφία της είναι χονδροειδής, αδιακόσμητη, επαρχιακού ρυθμού και προϊόν τοπικών εργαστηρίων. Η επείσακτη και για αυτό αναγνωρίσιμη κεραμεική καλύπτει μικρό ποσοστό και αποτελεί κατά κύριο λόγο προϊόν ανασκαφής. Από τα ευρήματα των ανασκαφών, λοιπόν, επιβεβαιώνεται σε γενικές γραμμές το συμπέρασμα ότι η κεραμεική της Αρκαδίας και στα μυκηναϊκά χρόνια είναι κατώτερης ποιότητας και μάλλον επαρχιακού ρυθμού, αν και δε λείπουν οι εκπλήξεις που ανατρέπουν το γενικό αυτό κανόνα. Οι μόνες δυο θέσεις που έχουν δώσει σημαντική ποσότητα, αλλά και ποιότητα κεραμεικής είναι η Ανάληψη και το Παλαιόκαστρο.

Κάποια γενικά χαρακτηριστικά είναι η σπανιότητα καθαρών, ανοιχτόχρωμων πηλών, όπως αυτοί της Αργολίδας και της Κορινθίας, και η έλλειψη διακόσμησης στα περισσότερα όστρακα. Ακόμη όμως και όταν υπάρχει διακόσμηση λείπει η στιλπνή, ζωηρή βαφή.²¹ ΥΕ I και II υλικό από τις ανασκαφές στην Ασέα και την Ανάληψη, όπως ανακτορικοί πιθαμοφορείς και ένας κύαθος με δακτυλιόσχημη λαβή και επιμελημένη διακόσμηση, φανερώνει σχέσεις από την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο με την Αργολίδα.²² Εξάλλου από το υλικό δε λείπουν οι μινωικές επιδράσεις (π.χ. αμφορέας με ωσειδές στόμιο και διακόσμηση με ανεστραμμένες σπείρες), που πραγματοποιούνται ίσως μέσω του Αγίου Στεφάνου ή των Κυθήρων.²³ Μια σφαιρική πιεσμένη πρόχους της ΥΕ ΙΙΑ διακοσμημένη με σπείρα από το Παλαιόκαστρο και ένα κύπελλο Βαφειού της ΥΕ ΙΙΒ με διακόσμηση με φολιδωτό από το Σφακοβούνι, που εκτίθενται στο Μουσείο της Τρίπολης, αποδεικνύουν ότι και η δυτική Αρκαδία δεν ήταν αποκομμένη από τον μυκηναϊκό κόσμο.

Με βάση κυρίως την κεραμεική από το Παλαιόκαστρο, η συντριπτική πλειοψηφία της οποίας ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΓ μέση και ύστερη φάση, είναι σαφής η σχέση της Δυτικής Αρκαδίας με την Αχαΐα και την Ηλεία²⁴ και η ένταξή της στην Δυτική Κοινή της ηπειρωτικής Ελλάδας,²⁵ γεγονός φυσικό αφού η θέση, στις όχθες του Αλφειού, βρίσκεται πάνω στο φυσικό δρόμο για την Ηλεία. Στη σχέση με τη δυτική Ελλάδα παραπέμπουν και τα ξίφη τύπου Naue II που συνόδευαν ταφές πολεμιστών.²⁶ Τα ευρήματα του Παλαιόκαστρου συνδυά-

21. Howell 1970, 113-4.

22. Τα όστρακα από την Ασέα ίσως είναι απευθείας εισαγωγές από την Αργολίδα, αντίθετα τα αγγεία από την Ανάληψη θεωρούνται προϊόντα ντόπιων εργαστηρίων. Howell 1970, 113.

23. Mountjoy 1999, 296.

24. Πρβλ. Παρλαμά 1974, 49-50.

25. Papadopoulos 1978-9, 131, και Papadopoulos 1995, 201.

26. Papadopoulos 1978-9, 178. Papazoglou-Manioudaki 1994, 180. Demakopoulou και

ζουν όμως και μινωικές επιδράσεις, ιδιαίτερα εμφανείς στα σχήματα και τη διακόσμηση των ψευδόστομων αμφορέων πολυποδικού ρυθμού. Πιθανότατα δεν πρόκειται για εισαγωγές, αλλά για απομίμηση κάποιου τοπικού εργαστηρίου, που υιοθετεί μινωικά σχήματα (π.χ. κυλινδρικά αλάβαστρα με ψηλό σώμα, κάλαθοι, κύπελλα με προχολή) στα οποία όμως πλειοψηφούν τα μυκηναϊκά διακοσμητικά θέματα. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι τα μινωικά στοιχεία λείπουν από τα ευρήματα της Αχαΐας και της Ηλείας, τότε μάλλον αποδίδονται σε επιδράσεις από τη Λακωνία ή πιθανότερα τη Μεσσηνία.²⁷ Δημιουργείται έτσι ένα κράμα από επείσακτα αλλά και τοπικά στοιχεία, που καταλήγουν στη διαμόρφωση ενός τοπικού επαρχιακού ρυθμού.

Η διάλυση της ΥΕ ΠΙΒ 'κοινής' στα τοπικά εργαστήρια της ΥΕ ΠΙΓ είναι ένα στοιχείο, που επιβεβαιώνει τη διάσπαση της κεντρικής εξουσίας και τη διείσδυση του 'εξωανακτορικού' παράγοντα στη διαμόρφωση της τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου. Αλλά εκείνο που θεωρείται ιδιαίτερα ενδεικτικό είναι η διαπιστωμένη ανασκαφικά αύξηση των πληθυσμών στη λεγόμενη περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Η Αργολίδα και η Μεσσηνία, που αναμφισβήτητα ήταν τα δύο κύρια μυκηναϊκά κέντρα στην Πελοπόννησο, δοκιμάζονται. Οι Μυκήνες και η Τίρυνθα ξεπερνούν τη δοκιμασία και αναβιώνουν. Για την Πύλο όμως το χτύπημα είναι τελειωτικό, όπως και για την υπόλοιπη Μεσσηνία, με τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα. Η Λακωνία εμφανίζει επίσης μια μείωση στον αριθμό των εγκαταστάσεων μετά την ΥΕ ΠΙΒ. Αντίθετα η Αχαΐα παρουσιάζει ακμή και πληθυσμιακή αύξηση, ενώ και η Ηλεία δε φαίνεται να επηρεάζεται άμεσα από την καταστροφή. Αν πράγματι οι καταστροφές στα ανακτορικά κέντρα στο τέλος της ΥΕ ΠΙΒ οφείλονται στη διόγκωση της δυσφορίας των υπηκόων και στη συνακόλουθη 'κατάρρευση του συστήματος', τότε είναι φυσικό η Αχαΐα, η Ηλεία και η Αρκαδία, που δεν έχουν να επιδείξουν ανακτορικά κέντρα, να δοκιμάζονται λιγότερο. Στους περισσότερους συνοικισμούς η μετάβαση από την ΥΕ ΠΙΒ στην ΥΕ ΠΙΓ γίνεται ομαλά, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται και νέες θέσεις, όπου καταφεύγουν πρόσφυγες από την Αργολίδα ή τη Μεσσηνία.²⁸ Η κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος λοιπόν, και η συνακόλουθη αλλαγή των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών οδήγησαν τους κατοίκους των διοικητικών κέντρων και υπαγόμενους στην κεντρική εξουσία στην πρωτογενή οικονομία. Οι ορεινές περιοχές, όπως η Αρκαδία και ιδιαίτερα η Γορτυνία και η περιοχή των Καλαβρυτών ενδείκνυνται για κάτι τέτοιο. Επικρατεί βέβαια η άποψη ότι οι πληθυσμοί αυτοί

Crouwel 1998, 274. Blackman 1996-97, 33. Πρβλ. επίσης το άρθρο του M. Cultraro στον παρόντα τόμο.

27. Mountjoy 1999, 296. Σημειώνει όμως ότι τα νεκροταφεία της Πελλάνας και της Επιδάυρου Λιμηράς δεν έχουν δώσει αντίστοιχο υλικό.

28. Papadopoulos 1978-79, 176.

χρησιμοποίησαν την Αρκαδία ως πέρασμα και καταφύγιο, δεν εγκαταστάθηκαν εκεί, αλλά προτίμησαν την Αχαΐα και την Ηλεία.²⁹ Πάντως το εκτεταμένο νεκροταφείο στο Παλαιόκαστρο αποτελεί εξαίρεση σε αυτή την παρατήρηση.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η Αρκαδία είναι ο μόνος νομός της Πελοποννήσου, που συνορεύει και με τους υπόλοιπους έξι. Η ίδια η γεωγραφική της θέση, στην καρδιά της Πελοποννήσου, την καθιστά σημείο συνάντησης και αναγκαστικό πέρασμα για όποιον κινείται στον κατά μήκος ή κατά πλάτος άξονά της. Από την άλλη, αυτή η ίδια θέση την αναγκάζει να έχει κοινά σύνορα με όλα τα υπόλοιπα πελοποννησιακά 'κράτη', στα περισσότερα από τα οποία άκμασαν ανακτορικά κέντρα (Αργολίδα, Μεσσηνία, Λακωνία). Η Αρκαδία δεν έχει να επιδείξει ως τώρα κάποιο ανακτορικό συγκρότημα ή κάποιο σημαντικό διοικητικό κέντρο, με εξαίρεση ίσως την Ανάληψη, στην οποία έχει ανασκαφεί και ο μοναδικός θολωτός τάφος.³⁰ Μοιάζει λοιπόν με μια 'περιφέρεια' ή ορθότερα 'επαρχία' αν και γεωγραφικά περιβάλλεται από σημαντικές εστίες του μυκηναϊκού κόσμου. Ενδεχομένως λοιπόν τουλάχιστον οι μεθόριες περιοχές της να εντάσσονταν στη σφαιρα επιρροής σημαντικών κέντρων, που βρίσκονταν έξω από αυτή. Έτσι η ανατολική Αρκαδία έως την ΥΕ ΙΙΒ σαφώς παρουσιάζει δεσμούς με την Αργολίδα και κατ' επέκταση με τη ΒΑ Πελοπόννησο, η νότια με τη Λακωνία και τη Μεσσηνία και η ΔΒΔ με την Αχαΐα και την Ηλεία, τουλάχιστον κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ. Ο ακριβής χαρακτήρας των σχέσεων και ο βαθμός επίδρασης είναι πολύ δύσκολο να διευκρινιστούν με τα μέχρι στιγμής δεδομένα.

Η μετάβαση στην υπομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική εποχή είναι ασαφής, δε φαίνεται όμως να παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από το τέλος της περιόδου στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, ακόμη και αν στην Αρκαδία διατηρήθηκε η αχαϊκή διάλεκτος.

Η φυσική διαμόρφωση της Αρκαδίας ευνόησε την ανάπτυξη αγροτικών συν-οικισμών. Αναμφισβήτητα στην περιοχή είχε αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό η εκτροφή αιγοπροβάτων, αφού ο ίδιος ο τόπος προσφέρεται για κάτι τέτοιο. Εκτός από κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα, το δέρμα και το μαλλί χρησιμοποιούνταν τόσο στην βυρσοδεψία, όσο και στην εριουργία, βιοτεχνικές δραστηριότητες σημαντικές για τη μυκηναϊκή κοινωνία.³¹ Βέβαια, αρκετά ερωτήματα μένουν εκκρεμή σε ότι αφορά τη μορφή της κτηνοτροφίας. Τα ορεινά βοσκοτόπια και οι δριμείς χειμώνες προϋποθέτουν τη μετακίνηση των βοσκών σε πεδινές περιοχές κατά τους χειμερινούς μήνες.³²

29. Papadopoulos 1978-79, 175 κ.εξ. Αντίθετα, η Παρλαμά 1974, 57, θεωρεί ότι στο Παλαιόκαστρο είναι πολύ πιθανό να σταμάτησαν φυγάδες από την Ηλεία.

30. Kalogeropoulos 1998, 9-16.

31. Ventris και Chadwick 1973, 322.

32. Μετακινήσεις βοσκών από τα πεδινά της Αργολίδας στα ορεινά της Αρκαδίας και αν-

Αναμφισβήτητα η περιοχή χρειάζεται πολλή και συστηματική δουλειά ακόμη, η οποία σε πρώτη φάση μπορεί να προσανατολιστεί στην έρευνα της υπαίθρου. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Ηλεία παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση οικισμών κατά μήκος του Αλφειού και κυρίως στη συμβολή του με τον Κλαδέο, καθώς επίσης και στην εύφορη γη της κοίτης Ήλιδας, που τη διαρρέει ο Πηνειός.³³ Σε αυτή την παρατήρηση εδράζεται και η πεποίθηση ότι και στη Γορτυνία, στα οροπέδια και στις λεκάνες κατά μήκος του Λάδωνα και του Αλφειού, η κατοίκηση θα ήταν σίγουρα πυκνότερη από την εικόνα που έχουμε σήμερα.³⁴ Ενδεχομένως, λοιπόν, η έρευνα πρέπει να προσανατολιστεί κυρίως στη δυτική και ΝΔ Αρκαδία, περιοχές ούτως ή άλλως πλημμελώς ερευνημένες και για τους ιστορικούς χρόνους.

Παράλληλα με τις ανασκαφές επιβάλλεται η μελέτη και η δημοσίευση του ήδη υπάρχοντος υλικού, ώστε να δημιουργηθεί μια πιο στέρεη βάση πάνω στην οποία θα στηριχτεί η νεώτερη έρευνα.

Ο χάρτης καθώς και ο κατάλογος δεν είναι πλήρως ενημερωμένοι. Πρέπει να προστεθούν δύο ακόμη θέσεις (Τσούκα και Λαγκώματα) στην περιοχή του Φενεού (βλ. G. Erath, "Neolitische und bronzezeitliche Keramik aus dem Becken von Pheneos in Arkadien", στο F. Blakolmer (εκδ.), *Österreichische Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit 1998*, Akten der Tagung am Institut für klassische Archäologie der Universität Wien 2.-3. Mai 1998: 111-8. Wien). Για νέες θέσεις στην περιοχή της Ασέας και παρατηρήσεις στην κεραμική βλ. A.-L. Schallin, "The Prehistoric Period — Conclusions. The Late Bronze Age", στο J. Forsén, B. Forsén *et al.*, *The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Paleolithic Period until Modern Times*, 177-82. Stockholm.

Ελένη Σαλαβούρα
 Πάροδος Αττικής 40
 GR – 190 02 Παιανία Αττικής
 Greece

τίστροφα σημειώνονται ήδη από την Ανώτερη Νεολιθική II και με αυτές συνδέεται η εξάπλωση της πρωτοβερνικωτής κεραμεικής (Jakobsen 1984, 33). Μέχρι πρόσφατα εξάλλου οι κτηνοτρόφοι της ΒΑ Πελοποννήσου μετακινούνταν τα καλοκαίρια στους ορεινούς βοσκοτόπους της Αρκαδίας. Παρόμοιες μετακινήσεις γίνονταν και στο δυτικό τμήμα: μεγάλες ομάδες ανθρώπων, που διαχειμάζαν στα πεδινά της Ηλείας, μεταφέρονταν στα υψίπεδα του Χελμού και στη Γορτυνία, όπου παρέμεναν από την άνοιξη έως το φθινόπωρο (Σάμψων 1997, 324, 394-7, 411-3).

33. Παρλαμά 1974, 25, εικ. 1.

34. Εξάλλου και η ΝΔ Αρκαδία, κυρίως η περιοχή της Λυκόσουρας, που συνδέεται με πολλούς αρχέγονους μύθους (Παυσ. 8.38.1 και 8.41.2), δεν έχει δώσει μέχρι τώρα στοιχεία προϊστορικής κατοίκησης.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ: Κατάλογος ΥΕ Θέσεων – Catalogue of LH Sites

1. Αρχαία Φενεός (πρώην Καλύβια): Πύργος. (Ancient Pheneos, formerly Kalyvia: Pyrgos.)
2. Κιόνια: Αρχαία Στύμφαλος. (Kionia: ancient Stymphalos.)
3. Κανδήλα: Μπίγκιζα. (Kandhila: Bigiza.)
4. Χωτούσσα: Άγιος Γεώργιος. (Khotoussa: Ayios Yeorgios.)
5. Βλαχέρνα (πρώην Μπεζενίκος): Πέτρα. (Vlakherna, formerly Bezenikos: Petra.)
6. Βλαχέρνα (πρώην Μπεζενίκος): Πλέσσα. (Vlakherna, formerly Bezenikos: Plessa.)
7. Ορχομενός (πρώην Καλπάκι): Ακρόπολη. (Orchomenos, formerly Kalpaki: the acropolis.)
8. Ορχομενός (πρώην Καλπάκι): Μύτικας. (Orchomenos, formerly Kalpaki: Mytikas.)
9. Αρτεμίσιο (πρώην Κακούρι): Προφήτης Ηλίας. (Artemisio, formerly Kakouri: Profitis Ilias.)
10. Πικέρνης: Γκορτσούλι. (Pikernis: Gortsouli.)
11. Νεστάνη (πρώην Τσιπιανά): Πανηγυρίστρα. (Nestani, formerly Tsipiana: Panigiristra.)
12. Λουκάς: Άγιος Γεώργιος. (Loukas: Ayios Yeorgios.)
13. Άνω Δαβιά: Κάστρο. (Ano Davia: Kastro.)
14. Μερκοβούνι: Αγιολιάς. (Merkounouni: Ayiolias.)
15. Θάνας: Στόγια. (Thanas: Stogia.)
16. Στάδιο (πρώην Αχούρι): Άγιος Κων/νος. (Stadio, formerly Akhour: Ayios Konstantinos.)
17. Αλέα (πρώην Πιαλί): Ναός Αθηνάς Αλέας. (Alea, formerly Piali: temple of Athena Alea.)
18. Βουνό. (Vouno.)
19. Ψηλή Βρύση (πρώην Μάνεσι): Βατιώνα. (Psili Vrysi, formerly Manesi: Vationa.)
20. Αλέα (πρώην Πιαλί): Παλαιοχώρι(α) ή Συνοικισμός. (Alea, formerly Piali: Palaiokhori(a) – Synoikismos.)
21. Αλέα (πρώην Πιαλί): Σαρανταπόταμος. (Alea, formerly Piali: Sarantapotamos.)
22. Μανθυρέα (πρώην Καπαρέλι): Παναγία. (Manthyrea, formerly Kapareli: Panayia.)
23. Κάτω Ασέα (πρώην Φραγκόβρυση): Παλιόκαστρο. (Kato Asea, formerly Frangovrysi: Paliokastro.)
24. Αθήναιον (πρώην Αλίκια): Άγιος Γεώργιος. (Athenaion, formerly Alikia: Ayios Yeorgios.)
25. Κολλίνες: Κουρνιακός-Ρούσ(α) Απιδιά. (Kollines: Kourniakos-Rous(a) Apidia.)

26. Λεοντάρι. (Leondari.)
27. Ποταμιά: Βάλτος. (Potamia: Valtos.)
28. Σκορτσινού: Χελμός. (Skortsinou: Khelmos.)
29. Γιακουμαίικα (Λογκανίκου): Γιάννακας. (Yiakoumeika: Yiannakas.)
30. Γιακουμαίικα (Λογκανίκου): Κανελάκι. (Yiakoumeika: Kanelaki.)
31. Καλάβρυτα: Μονή Αγίας Λαύρας. (Kalavryta: Ayia Lavra Monastery.)
32. Κέρτεζη: Ράχη Ρουμάνη. (Kertezi: Rakhi Roumani.)
33. Λαγοβούνι: Ασφακοβούνι. (Lagouni: Asphakouni.)
34. Καστριά: Σπήλαιο Λιμνών. (Kastria: Spileo Limnon.)
35. Καστριά: Κάστρο. (Kastria: Kastro.)
36. Κάνταλος: Αρνούγκα. (Kandalos: Arnouga.)
37. Άγιος Πέτρος: Ιερό “Αφροδίτης Ερυκίνης”. (Ayios Petros: sanctuary of “Aphrodite Erykine”.)
38. Δήμητρα (πρώην Δίβριτσα): Τρούπες. (Dhimitra, formerly Dhivritsa: Troupes.)
39. Καρβούνι (πρώην Καλύβια της Λάστας): Σφακοβούνι. (Karvouni, formerly Kalyvia Lastas: Sfakouni.)
40. Δημητσάνα. (Dhimitsana.)
41. Παλαιόκαστρο: Αγία Σωτήρα και Παλαιόπυργος. (Palaiokastro: Ayia Sotira and Palaiopyrgos.)
42. Φιγάλεια (πρώην Παύλιτσα): Κουρδουμπούλι. (Phigaleia, formerly Pavlitsa: Kourdhoubouli.)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξοπούλου, Γ. 1997. "Κλειτορία." *ΑΔ* 52, Β 1: 296.
- Ålin, P. 1962. *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland. SIMA* 1. Lund.
- Blackman, D.J. 1996-97. "Archaeology in Greece." *AR*: 29-37.
- Catling, H. 1982-83. "Archaeology in Greece." *AR*: 22-4.
- Daux, G. 1958. "Chronique des fouilles en 1957." *BCH* 82: 717.
- Demakopoulou, K., και J.H. Crouwel. 1998. "Some Mycenaean Tombs at Palaiokastro, Arcadia." *BSA* 93: 269-83.
- Forsén, J., B. Forsén και E. Østby. 1999. "The Sanctuary of Agios Elias – Its Significance and its Relations to Surrounding Sanctuaries and Settlement." Στο Th.H. Nielsen και J. Roy (εκδ.), *Defining Ancient Arkadia*. Acts of the Copenhagen Polis Centre 6: 169-91. Copenhagen.
- Holmberg, E.J. 1944. *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia. SkrRom* 4°, 11. Leipzig.
- Hope Simpson, R., και J.F. Lazenby. 1970. *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*. Oxford.
- Hope Simpson, R., και O.T.P.K. Dickinson. 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*, vol. 1: *The Mainland and Islands. SIMA* 52. Göteborg.
- Hope Simpson, R., και O.T.P.K. Dickinson. 1981. *Mycenaean Greece*. New Jersey.
- Howell, R. 1970. "A Survey of Eastern Arcadia in Prehistory." *BSA* 65: 79-127.
- Jakobsen, T. 1984. "Seasonal Pastoralism in Southern Greece." Στο P.M. Rice (εκδ.), *Pots and Potters*: 27-43. Los Angeles.
- Jost, M. 1985. *Sanctuaires et cultes d'Arcadie. Études péloponnesiennes* 9. Paris .
- Kalcyk, H., και B. Heinrich. 1986. "Hochwasserschutzbauten in Arkadien." *AW* 17, 2. Sondern.: 3-14.
- Kalogeropoulos, K. 1998. *Die frühmykenischen Grabfunde von Analipsis (südöstliches Arkadien). Mit einem Beitrag zu den palatialen Amphoren des griechischen Festlandes*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας σφ. 175. Αθήνα.
- Knauss, J., H. Kalcyk και B. Heinrich. 1986. "Der Damm bei Kaphyai und Orchomenos in Arkadien." *AA*: 583-611.
- Knauss, J. 1988. "Der Damm im Takka See beim alten Tegea (Arkadien, Peloponnes)." *AM* 103: 25-36.
- Knauss, J. 1989. "Die mykenische Talsperre in Becken von Mantinea und ihre Zerstörung während des Peloponnesischen Krieges im Jahr 418 v.Chr." *AA*: 107-41.
- Knauss, J. 1990. "Der Graben des Herakles im Becken von Pheneos und die Vertreibung der Stymphalischen Vögel." *AM* 105: 1-52.
- Mountjoy, P.A. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, vol. I. Berlin .
- Papadopoulos, Th.J. 1978-79. *Mycenaean Achaea*, vols. I-II. *SIMA* 55. Göteborg.
- Papadopoulos, Th.J. 1995. "A Late Mycenaean Koine in Western Greece and the Adjacent Ionian Islands." Στο C. Morris (εκδ.), *Klados, Essays in Honour of J.N. Coldstream. BICS Suppl.* 63: 201-8. London.
- Παπαχατζής, Ν. 1980. *Πανσάνιου Ελλάδος Περιήγησις. Αχαϊκά - Αρκαδικά*. Αθήνα.

- Papazoglou-Manioudaki, L. 1994. "A Mycenaean Tomb at Krini near Patras." *BSA* 89: 171-200.
- Παλαμά, Λ. 1974. "Μυκηναϊκά Ηλείας." *ΑΔ* 29, Μελέται: 25-58.
- Φάκλαρης, Π.Β. 1990². *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*. Δημοσιεύματα Αρχ. Δελτίου 43. Αθήνα.
- Philippson, A., και E. Kirsten. 1959. *Die Griechischen Landschaften, Eine Landeskunde*, vol. III.1: *Der Peloponnes*. Frankfurt a.M.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1988. *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα (συμβολή στην τοπογραφία της)*. *Ηορος*, Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη 1. Αθήνα.
- Σάμψων, Α. 1997. *Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων*. Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών αρ. 7. Αθήνα.
- Σπυρόπουλος, Θ. 1982. "Ε΄ ΕΠΚΑ." *ΑΔ* 37, Β 1: 111-21.
- Σπυρόπουλος, Θ.Γ., και Γ.Θ. Σπυρόπουλος. 2000. *Αρχαία Αρκαδία*. Τρίπολη.
- Συριόπουλος, Κ.Θ. 1990. "Η εποχή του χαλκού εις την Αρκαδίαν και οι ιστορικοί κάτοικοι αυτής." *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. *Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 19.1: 189-205.
- Ventris, M., και J. Chadwick. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*. 2nd ed. Cambridge.
- Voyatzis, M.E. 1995. "Geometric Arcadia." Στο C. Morris (εκδ.), *Klados, Essays in Honour of J.N. Coldstream*. *BICS Suppl.* 63: 271-83. London.

Χάρτης θέσεων ΥΕ Αρκαδίας (οι αριθμοί αντιστοιχούν στο επίμετρο) / Map of LH Arcadia (the numbers correspond to the sites of the appendix).